

situation in the ATO area (anti-terrorist operation), to obtain a theoretical basis for empirical research and for implementation of the research work of sociological measurement procedures on the following stages. We focus on two dangerous social categories - military deviants and collaborators. The first category relates to so called «siloviki» (military and security servicemen) who violate discipline and military charters, and due to these reasons become a source of danger for the local population. The second category covers certain strata of the local population, who collaborate with the aggressor, and do not fulfill the requirements of the Constitution in the part of the duties of citizens of Ukraine.

Keywords: hybrid war, the Russian-Ukrainian hybrid war, deviant behavior, military deviants, collaborators, separatists, irredenta.

Стаття надійшла до редакції 09.05.2016 р.
Прийнято до друку 23.05.2016 р.
Рецензент – д. соц. н., професор
Кононов І. Ф.

УДК 316.62:330.16:355.01(477.6)

Л. І. Верховод

ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПРИФРОНТОВИХ ЗОНАХ ДОНБАСУ ЗА УМОВ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Сучасне українське суспільство переживає нелегкі часи. Випробовується його здатність до захисту своєї суверенності та незалежності. Зіштовхнувшись з незнаним раніше феноменом гібридної війни, воно опинилося в умовах глибокої суспільної кризи. В науковій літературі криза визначається як ситуація, зумовлена зміною внутрішніх і зовнішніх факторів середовища і яка відрізняється трьома характерними рисами: загрозою тим чи іншим базовим цінностям, обмеженим часом для розв'язання ситуації, високим рівнем невизначеності [1, с. 177]. Кризовий стан в першу чергу впливає на економіку в цілому та на добробут пересічних українців зокрема. Зростання цін на товари та послуги, інфляція детермінують погіршення матеріального становища більшості населення. За даними Держкомстату реальна середньомісячна зарплата одного працівника у січні-травні 2015 р. становила 77,5 % зарплати відповідного періоду 2014 р., а у січні-травні 2016 р. – 96,5 % зарплати відповідного періоду 2015 р. [2]. Протягом останніх двох років зберігаються тенденції зниження доходів українців. Це віддзеркалюється

в результатах самообстеження домогосподарств. Відносній більшості громадян наявного рівня доходів було достатньо, але заощаджень вони не робили (таких опитаних у 2013 р. було 50,5 % , а у 2015 р. – 45,7 %), зменшується кількість людей, здатних робити заощадження (з 10,4 % у 2013 р. до 6,2 % у 2015 р.), збільшується кількість опитаних, які постійно відмовлялися від найнеобхіднішого, крім харчування (з 35,8 % до 43,2 % відповідно) та яким не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування (з 3,3 % до 4,9 % відповідно) [3; 4]. Зростання цін на комунальні послуги також завдало значного удару по добробуту українців. За таких умов виникає необхідність у формуванні нових стратегій виживання. Опинившись у скрутній ситуації, українці намагаються знайти нетрадиційні джерела доходів, які носять як легальний, так і нелегальний характер. Особливо яскраво це простежується в прифронтових зонах Донбасу. Ставлення до подій в Україні не є чимось незмінним. У прифронтових зонах воно еволюціонувало від цікавості і впевненості в неможливості війни до шаленого страху за своє життя та життя своїх близьких. Згодом війна стала чимось звичним, буденним і люди почали шукати нові джерела прибутків. Це, на нашу думку, зумовлює трансформацію моделей економічної поведінки.

Разом з тим соціологія також постала перед новими викликами. Наука про суспільство повинна забезпечувати зворотній зв'язок населення з владними структурами, бути виразником суспільної думки. Але як вивчати соціальну реальність, якщо людина говорить одне, а думає інше? В ході масових опитувань респонденти відмовляються відверто відповідати на низку питань, пов'язаних з політичною обстановкою у країні, їхнім матеріальним становищем тощо. Як розраховувати вибіркочну сукупність за умови наявності внутрішньо переміщених осіб? Як забезпечити правдивість відповідей, коли соціологічні компанії відмовляються від анонімності? Небажання брати участь в дослідженнях, відповідати на численні запитання в громіздких анкетах, врешті-решт спілкуватися на певні теми (політика, матеріальне становище) зумовлюють кризу масових опитувань. За таких умов одним із завдань соціології стає пошук більш ефективних методів збору інформації про погляди, уподобання, мрії людей. Необхідно знайти нові інструменти моніторингу суспільної думки. Без цього неможливо виробити пріоритети ефективної інформаційної політики в державі. Означені тенденції в українському суспільстві та українській соціології зумовлюють **актуальність** визначення методологічних та методичних принципів дослідження економічної поведінки.

Об'єктом нашого розгляду є економічна поведінка в умовах суспільної кризи і війни, а **предметом** – методологічні принципи та методичні правила дослідження економічної поведінки населення в зоні АТО у сфері отримання доходів.

В рамках даної статті ми маємо **на меті**: 1) встановити сутнісні характеристики економічної поведінки, на основі чого визначити індикатори її емпіричного дослідження; 2) розглянути евристичний потенціал візуальної соціології при аналізі економічної поведінки в кризових умовах та умовах війни.

Економічна поведінка: сутність та види. Економічна поведінка стала предметом дослідження психології, економіки, соціології. В науковому дискурсі розглядаються перспективи міждисциплінарного підходу до даної проблеми (С. Міхеєва [5], В. Радаєв [6]), визначаються методологічні засади її вивчення (О. Шабунова, Г. Белехова [7],) аналізуються різновиди економічної поведінки (В. Верховин [8], А. Сергієнко [9]). В українській соціології економічній поведінці присвячені роботи Т. Єфременко [10; 11], Є Суїменко [11; 12] та ін. Означені автори не торкаються проблеми дослідження економічної поведінки за умов гібридної війни.

При вивченні економічної поведінки соціальні науки беруть за основу різні ідеальні типи людини. Для пояснення індивідуальної поведінки економічна наука використовує модель *homo economicus*, а соціологічна – *homo sociologicus*. Найчастіше їх представляють як антиподи. Якщо *homo economicus* – це людина незалежна, егоїстична, раціональна і компетентна, то *homo sociologicus* виявляється людиною, яка підпорядковується суспільним нормам, альтруїстична, є ірраціональною і непослідовною, слабо інформованою і нездатною до калькуляції вигод і витрат [6, с. 56]. Російський соціолог В. Радаєв критикує таку точку зору. Він вважає, що модель *homo sociologicus*, яка знаходиться в континуумі між людиною економічною та людиною соціальною, може бути представлена цілою галереєю фігур, через низку типів дій [6, с. 57].

Визначення економічної поведінки, як правило, базується на концептах *homo economicus* або *homo sociologicus*. Економічна теорія має багату традицію аналізу економічної поведінки. Це прямо пов'язано з дослідницьким інтересом економістів. Так автор сучасного визначення предмета економічної теорії Л. Робінсон зазначає: «Економічна теорія – це наука, яка вивчає людську поведінку з точки зору співвідношення між цілями та обмеженими ресурсами, які можуть мати інакше застосування» [цит. за 5].

В. Верховин наголошує, що предметом уваги соціолога є моделі соціальної поведінки, пов'язані з реалізацією принципу максимізації результатів та мінімізації витрат, а також ті соціокультурні інститути і супутні їм стимулятори або обмежувачі, які роблять можливим або суттєво лімітують раціональне використання різних економічних ресурсів (особистісних, технологічних, фінансових, інформаційних тощо) [8, с. 324–325]. Отже, в рамках соціологічного підходу акцент робиться на впливі суспільства на поведінку індивіда в економічній підсистемі.

Людина керується принципом максимізації вигоди при мінімальних затратах, проте змушена узгоджувати свої інтереси з існуючою системою суспільних норм та цінностей.

На сучасному етапі в науковій літературі можна знайти безліч визначень поняття «економічна поведінка». При аналізі даного феномену з точки зору економіки використовують такі характеристики: «поведінка у світі обмежених ресурсів» (В. Макаров), «мінімізація витрат, максимізація вигоди» (О. Єлкіна, Г. Соколова), «реалізація економічного інтересу» (М. Кондратьєв). В рамках соціологічного підходу в першу чергу підкреслюється, що економічна поведінка – це система соціальних дій та вчинків (В. Верховин, Т. Заславська) з метою отримання вигоди (В. Верховин) та задоволення своїх потреб (Т. Заславська). Психологи роблять акцент на взаємодії людини з навколишнім світом (Т. Огородникова, В. Залевський, В. Позняков) та на проблемі вибору (Ю. Красовський) [7].

Г. Белехова та О. Шабунова пропонують визначати економічну поведінку «як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності (винагороди)» [7].

Очікуваним результатом економічної поведінки є різні вигоди за ті чи інші дії, пов'язані з використанням та рекомбінацією економічних ресурсів [8, с. 325].

Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. В соціальних науках виокремлюють види економічної поведінки на різних підставах – за цілями та способами формування та використання доходів, за способами і характеристиками задоволення основних потреб, за мірою активності в економічній сфері, за мірою ризику, за мірою інноваційності [9, с. 27–30]. В. Верховин в якості основних типів аналізує наступні: обмінна (комерційна) поведінка (комплементарний економічний обмін між продавцями та покупцями різних благ та послуг з метою отримання вигоди (прибутку, винагороди)) [8, с. 344], дистрибутивна (розподільна) поведінка (з'єднує ринкових суб'єктів з економічними ресурсами, визначає норми та міру привласнення корисних якостей цих ресурсів та вигоди від їх обігу, а також механізми та способи їх перерозподілу від одного користувача до іншого) [8, с. 342], виробнича поведінка (широке коло економічних дій, інтегрованих в певних організаційних формах і пов'язаних з комбінуванням та перетворенням економічних ресурсів з метою отримання прибутку) [8, с. 399], споживацька поведінка (складне функціональне співвідношення безлічі факторів, яке визначає динаміку і структуру включення та виключення різних економічних ресурсів з товарного обігу у відповідності зі здатністю або нездатністю господарюючих суб'єктів знаходити оптимальну рівновагу з ринковим середовищем [8, с. 430]. Це далеко не повний список різних типів

економічної поведінки. Наприклад, в рамках виробничої виокремлюють трудову поведінку, окремо аналізують монетарну, підприємницьку тощо. В залежності від мети дослідження вчені фокусуються на певному типі економічної поведінки.

Оскільки в умовах кризи та війни усталені моделі поведінки не здатні задовольняти базові потреби, ми вважаємо актуальним розглядати економічну поведінку у вимірі аналізу способів отримання доходів. Особливу увагу будемо приділяти інноваційним практикам їх отримання.

Російський соціолог А. Сергієнко [9, с. 27] виокремлює основні сфери отримання доходів, а саме:

1) на ринку праці: пошук основної та додаткової роботи;
2) у сфері зайнятості: інтенсифікація та екстенсифікація праці (збільшення продуктивності праці, вторинні і третинні сфери застосування праці, включення в нові сфери застосування праці, в тому числі розвиток особистого підсобного господарства), домагання виплати затриманої заробітної плати;

3) у сфері підприємництва, розпорядження власністю: відкриття та розширення власної справи, грошові вклади населення в сферу фінансового капіталу, розвиток бізнесу, вигідний перепродаж та ін.

З огляду на те, що в Україні доволі сильними є патерналістські установки та упевненість населення, що держава повинна усіляко допомагати своїм громадянам, ми до цього списку пропонуємо додати економічну поведінку у сфері соціального захисту. Вона представлена такими практиками як отриманні різних соціальних виплат (субсидій, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям, сім'ям, що приймають переселенців, тощо).

Такий підхід нам здається найбільш перспективним з точки зору операціоналізації поняття «економічна поведінка у сфері отримання доходів», виходячи з потреб конкретного соціологічного дослідження.

На основі доробку А. Сергієнко та аналізу соціальної реальності в Україні ми виокремили 10 індикаторів економічної поведінки у сфері доходів, які вимірюються за 3-х бальною шкалою, де 1 – «Ніколи», 2 – «Іноді», 3 – «Постійно» (табл. 1).

Таблиця 1.

Індикатори економічної поведінки у сфері доходів

1	Як часто прагнете знайти більш високооплачувану роботу
2	Як часто намагаєтесь знайти додаткові підробітки
3	Як часто намагаєтесь підвищувати свій рівень кваліфікації
4	Як часто намагаєтесь отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів
5	Як часто доводилося вам відстоювати свої права перед роботодавцем
6	Як часто ви викладаєтесь на роботі «на повну»

7	Як часто ви заробляєте на депозитах (грошові вклади в банку під відсотки)
8	Як часто ви звертаєтесь до державних органів влади з метою отримання різних видів грошових допомоги (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо)
9	Як часто ви звертаєтесь до недержавних структур (благодійних фондів, представництв міжнародних організацій, волонтерських організацій) з метою отримання різних видів матеріальних допомоги (грошових виплат, гуманітарної допомоги тощо)
10	Чи прагнете ви відкрити свою справу або розширити свій бізнес

Виділені показники здатні представляти три основні моделі поведінки у сфері доходів – пасивну, помірно-активну, активну. На основі вирахування середньоарифметичного показника ми прагнемо встановити умовне співвідношення їх в не окупованих районах Донбасу. Припускаємо, що за умов кризи та гібридної війни поширення набувають активні моделі.

Дослідники економічної поведінки вказують на те, що способи отримання доходів можуть бути як легальними, так і нелегальними. Нелегальними формами отримання доходів називають «приховані форми зайнятості, а також різні незаконні, кримінальні форми, включаючи економічні злочини (хабарі, незаконні підприємницькі операції та ін) та інші форми придбання грошових і натуральних доходів як на добровільній, так і на насильницькій основі» [9, с. 27]. До основних індикаторів моніторингу даної проблеми пропонуємо відносити наступні:

1. Неофіційна зайнятість. Під неофіційною зайнятістю розуміємо неоформлення трудових відносин у встановленому порядку між роботодавцем та працівником. Означена проблема завжди була актуальною для незалежної України. Вона є прямим наслідком появи такого феномену як тіньова економіка. Станом на 1 півріччя 2015 р. рівень тіньової економіки становив 47% ВВП [13]. Сьогодні проблема неофіційної зайнятості стала більш злободенною, що пов'язано зі збільшенням населення в певних районах держави за рахунок внутрішньо переміщених осіб.

2. Уникнення сплати податків. Це ще один показник поширення нелегальних практик в економіці. Таке ставлення до податків вже є невід'ємною складовою економічної культури населення нашої країни. У звіті Міністерства економічного розвитку і торгівлі України зазначається, що «втрата віри суб'єктів економічної діяльності в поліпшенні економічної і політичної ситуації найближчим часом спонукала їх активно використовувати схеми приховування частини доходів» [13]. В рейтингу «Ведення бізнесу – 2016» (Doing Business – 2016) Україна за субіндексом «сплата податків» зайняла 107 місце серед 189 країн [14]. Найбільшого поширення означені практики набувають у сфері

підприємництва і кожен новий варіант Податкового кодексу бачиться як необхідність розробки нових схем уникнення від податків.

3. Хабарництво. Парадокс українського суспільства полягає в тому, що ми засуджуємо корупцію, але, якщо нам терміново потрібно вирішити якесь питання, стаємо учасниками (а іноді ініціаторами) корупційних дій з власної волі. Корупція розуміється: 1) як підкуп-продажність державних службовців; 2) як зловживання владою або посадовим становищем, здійснене в будь-яких особистих інтересах; 3) як використання посадових повноважень, статусу посади, а також її авторитету для задоволення особистого інтересу або інтересів третіх осіб; 4) як елемент (ознака) організованої злочинності [15]. Одним із різновидів корупційних практик вважаємо систему відкатів. Їх можна назвати одним із системних явищ українського бізнесу.

4. Подвійне соціальне утриманство. Це відносно нове явище в нашому суспільстві, яке добре відоме жителям прифронтових зон. Воно передбачає, що людина з окупованих територій оформлює різні види допомоги в Україні і в так званих «республіках». Це яскравий приклад того, як можна «заробляти» на війні пересічним громадянам. Утворюються цілі схеми оформлення такої допомоги, на яких наживаються не лише допомоогоотримувачі, а й посередники по обидві сторони лінії протистояння. Поширення таких практик зумовлює зміну ставлення до жителів окупованих територій з боку жителів прифронтових українських зон – від співчуття до презирства.

Методи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу. Економічну поведінку в умовах кризи та гібридної війни важко досліджувати традиційними методами особливо в умовах тотальної соціальної мімікрії. В такому випадку доцільним є використання проєктивних методик та новітніх методів моніторингу суспільної думки.

Проєктивні методики широко використовуються в психології. Проєктивний метод – це один із методів дослідження особистості, який заснований на виявленні проєкцій в даних експерименту з наступною інтерпретацією [16]. Соціолог пропонує респонденту стимули (знаки, тексти, картини, ситуації) і за реакціями визначає приховані, неусвідомлені розумові процеси, потреби та ін. [17]. Існує декілька видів проєктивних методик. Методики конструювання стимулюють респондентів створити (вербально або невербально) що-небудь. Це може бути колаж на певну тему або яка-небудь ситуація [16]. Одним із різновидів такої методики є проєктивні питання. «Вони допомагають респондентам в завуальованій формі пояснити свою поведінку. Питання починається з якогось твердження, нібито висловленого іншими респондентами. Далі респондентів просять пояснити (письмово або усно) причини, що змусили лжереспондента висловити таку точку зору, і висловити свою точку зору» [16]. Використання означеної методики

дозволить виявити ставлення респондентів до нелегальних форм отримання доходів.

Значний евристичний потенціал у дослідженні економічної поведінки у сфері отримання доходів має візуальна соціологія. Це відносно новий напрямок в науці про суспільство. Інтелектуальне виокремлення візуальної соціології від візуальної антропології та візуальної етнографії відбувається у 70-х рр. ХХ ст., а її інституціоналізація в середовищі соціологів – в 80-х рр. ХХ ст. [18, с. 3]. Центром уваги даного напрямку є фотографія. При вивченні економічної поведінки в умовах кризи і війни візуальна соціологія відкриває нову перспективу в отриманні первинної соціологічної інформації. Це зумовлено декількома обставинами. По-перше, фотографія надає можливість актуалізувати у пам'яті людей деякі моменти суспільного життя, що допоможе зорієнтувати дискусію з респондентами, по-друге, вона є беззаперечним підтвердженням певної події, що дозволяє робити зважені висновки про особливості економічної поведінки в прифронтовій зоні, по-третє, на її основі можна створити візуальний образ економічних практик не окупованих районів Донбасу. Наприклад, Старобільськ ніколи не був визнаним туристичним центром. Задоволення потреб у ночівлі заїжджих людей виконував найстаріший готель міста «Айдар». Постійна міграція жителів окупованих територій Луганської області зумовила зміну візуального образу населеного пункту. По місту рясніють оголошення про подобову здачу квартири, з'явився новий готель «Астра». Аналіз таких фотографій дозволяє отримати нову інформацію про економічні практики жителів прифронтових зон.

Використання методів візуальної соціології в дослідженні економічної поведінки в умовах кризи та війни вимагає розгляду базових положень даного напрямку в соціології. Отже, фотографія як зображення соціальної реальності і явище суспільних відносин може стати об'єктом і матеріалом практичного вивчення, при цьому досліджувані аспекти будуть визначатися темою конкретного наукового підходу [19, с. 154]. Вона є елементом соціальної реальності і представлена в кількох іпостасях. Фотографія створена людьми (передбачається наявність автора зі своїми мотивами, цінностями, нормами), представляє соціальне життя (формує образ суспільства), комусь адресована (має свою аудиторію) [18, с. 78]. Такий різноплановий об'єкт дослідження важко проаналізувати в рамках одного підходу. В даному випадку яскраво актуалізується мультипарадигмальність соціології як науки. Коли мова йде про аналіз фотографії, то згадуються чотири основні підходи: герменевтичний, дискурсивний, семіотичний та структурний [18, с. 78–101].

В рамках герменевтичного підходу в центрі уваги опиняється автор [20]. П. Штомпка наголошує на необхідності знайти відповіді на наступні питання: хто зробив знімок? в якій суспільній ролі він це робив

(репортера, фотографа-художника, фотографа-любителя, туриста, члена сім'ї, етнографа та ін)? навіщо він це зробив, з якою метою, з яким наміром? для кого він зробив знімок? які мотиви керували вибором об'єкта? з якої суспільної позиції – класової, вікової, гендерної, культурної, расової, етнічної – дивився автор знімка? які технічні знання використані при фотографуванні? тощо [18, с. 78]. Означена робота є доволі кропіткою, бо творець знімку не завжди усвідомлює мотиви своєї поведінки, особливо коли мова йде про непрофесіоналів.

В центрі уваги дискурсивного підходу – сприйняття знімку. На відміну від попереднього акцент переноситься від автора на аудиторію. П. Штомпка виокремлює три основні складові дискурсивного аналізу фотографії: 1) ідентифікація категорій одержувачів (характеристики одержувачів – інтенціональних і реальних адресатів – образу); 2) визначення режимів отримання (характеристики інституцій, в рамках яких образ створений, переданий і експонований); 3) дослідження своєрідних практик розглядання образу, його зчитування та інтерпретації [18, с. 96]. А. Оніпко відзначає: «Хто буде розглядати фотографію, як він її зрозуміє і відчує – це дослідницькі завдання, що передбачають включення в інтерпретацію наукової рефлексії» [20].

Об'єктом семіотичної інтерпретації є образ як окремий візуальний факт [18, с. 83]. Семіотика має справу зі знаками. Першим етапом семіотичного аналізу є визначення типу знаків, які представлені на зображенні. П. Штомпка пропонує використовувати типологію Ч. Пірса, який виокремлює такі типи знаків: знаки-ікони, знаки вказівники та знаки-символи [18, с. 84 – 85]. Семіотичний аналіз не обмежується знаками. Відомий представник даного напрямку – Р. Барт – аналізує фотографії через категорії «денотації» та «конотації». Всі наслідувальні «мистецтва» містять у собі два повідомлення: денотативне, тобто власне аналог реальності, і конотативне, тобто спосіб, в який суспільство в тій чи іншій мірі дає зрозуміти, що воно думає про неї [21, с. 380]. З огляду на те, що фотографія (вчений розглядає приклад газетного фотознімку) є повним аналогом дійсності, на перший погляд вона не має конотативного повідомлення. Р. Барт доводить хибність даної тези. Дослідник зазначає, що «конотацію не завжди вдається відразу вловити в рамках самого повідомлення (вона є одночасно і незримою, дієвою, ясною і імпліцитною), але її вже можна вивести з деяких явищ, що мають місце в процесі створення і сприйняття повідомлень: по-перше, газетний фотознімок є чимось обробленим, відібраним, зверстаним, вибудуваним, приведеним у відповідність до професійних, естетичних або ідеологічних нормам, – а все це фактори конотації; по-друге, цей знімок при споживанні публікою-одержувачем не просто сприймається, а прочитується, більш чи менш свідомо зв'язується з традиційним запасом знаків; між тим будь-який знак передбачає код, і цей конотативний код потрібно спробувати встановити. Виходить, що парадокс фотографії

полягає в співіснування двох повідомлень – одне з них без коду (фотографічний аналог реальності), а інше з кодом («мистецтво», обробка, «лист», «риторика фотографії» [21, с. 381–382].

На знімках, змістовних для візуальної соціології, найчастіше з'являються люди. «Самостійно, в групі, в колективі, в натопці вони являють собою денотацію знімка. Але їх вигляд говорить нам про них щось більше, виявляє якісь загальні для їх культури правила, упередження, стереотипи. Це і є та сама конотація знімка» [18, с. 86].

Структурна інтерпретація передбачає виявлення в сукупності зафіксованих на фотографіях образів елементів суспільних структур людської діяльності, суспільних норм, правил, переконань, цінностей, мотивів тощо [20]. П. Штомпка пропонує вивчати суспільні структури за схемою, розробленою ним ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. Згідно даного підходу можна виокремити чотири виміри соціальної структури: нормативний вимір (мережа характерних для спільноти норм, цінностей та інститутів); ідеальний вимір соціальної структури (утворюється пов'язаними з даним колективом і поширеними в ньому сукупності ідей, переконань, поглядів, образів); інтеракційний (пов'язується з типовими для даної спільноти взаємно зорієнтованими діями; інтеракційна структура багато в чому визначає те, з ким і стосовно кого члени суспільства будуть діяти); вимір життєвих можливостей (пов'язується з розподілом доступу до суспільних благ - багатства, влади, престижу, знань та ін.) [22, с. 5–6].

Досвідом використання методів візуальної соціології ділиться Д. Харпер, якого зараховують до її батьків-засновників [23, с. 16]. Він оперує поняттями фотовиявлення та фотовідклику. Різниця між ними полягає у тому, що у фотовиявленні дослідник створює або систематизує фотографії, які потім надаються об'єкту дослідження для їх визначення та аналізу, а в фотовідклику дослідник вручає камеру в руки об'єкту дослідження, вчить користуватися нею і стимулює конкретну фотозйомку [23, с. 30]. Д. Харпер доводить, що використання фотознімків у дослідження дозволяє зафіксувати нові особливості об'єкту вивчення. З цього приводу він пише: «фотовиявлення працює на більш глибоких пластах людської свідомості, ніж це роблять суто словесні інтерв'ю. Почасти це зумовлено тим, що фотографії підсилюють потік спогадів, а також винятковою особливістю самої фотографії. Фотографії вбирають в себе неможливе: людей, що пішли з життя; події минулого. Це дивовижне відчуття можливості відновити в пам'яті те, що вже не існує, належить тільки фотографії і приводить до глибокої та цікавої розмови» [23, с. 39]. Метод фотовиявлення є доволі популярним в зарубіжній соціології. Він широко використовується для дослідження соціальних класів та організацій, ідентичностей, місцевих спільнот та культури [23, с. 23].

Отже, візуальна соціологія є новим і перспективним напрямком аналізу суспільства. Її евристичний потенціал дозволяє по-новому поглянути на економічну поведінку. Дискутуючи на тему нелегальних практик в економіці, нових моделей економічної поведінки дослідник може стикнутися з проблемою різних інтерпретацій, які не завжди можливо точно виразити словесно. Маючи у розпорядженні певні фото як аналоги дійсності, ми, принаймні, певні будемо в однаковості тлумачення денотації.

Найбільш перспективним для аналізу економічної поведінки у сфері отримання доходів нам бачиться дискурсивний підхід у викладі П. Штомпки та метод фотовиявлення Д. Харпера. Аналіз фотознімків з позиції дискурсивного підходу надасть можливість отримати нову інформацію щодо оцінки різних практик в сфері економіки, можливо, навіть виявити їх витоки. Фотографії стихійної торгівлі, черг на автобуси до Станції Луганської, оголошень про перевезення від Старобільська до Луганська через Росію без перепусток, об'яв про працевлаштування, об'яв про нагороду за інформацію щодо корупційних практик тощо будуть сприяти початку змістовної розмови з респондентами по проблемі економічної поведінки у сфері отримання доходів з акцентом на нелегальні форми.

Висновки: 1. Економічна поведінка є доволі складним для аналізу феноменом. Її тлумачать як форму економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності. Загальноприйнятої типології економічної поведінки не існує. З огляду на актуальність проблеми зниження рівня життя вважаємо доцільним аналіз економічної поведінки у сфері отримання доходів.

2. До основних індикаторів економічної поведінки у сфері отримання доходів в умовах кризи і війни належать наступні: прагнення знайти більш високооплачувану роботу; додаткові підробітки; підвищувати свій рівень кваліфікації; отримати нові знання, уміння, навички з метою підвищення рівня своїх доходів; відкрити власну справу або розширити свій бізнес; відстоювати свої права перед роботодавцем; рівень продуктивності праці; частота звернень до державних органів влади та недержавних організацій з метою отримання різних видів грошової допомоги (субсидії, допомоги по безробіттю, допомоги вимушеним переселенцям тощо). Припускаємо, що на основі виокремлених показників можна зафіксувати три основні моделі економічної поведінки: активна, помірно-активна, пасивна.

3. Суспільна криза, в якій опинилося українське суспільство, зумовлює поширення нелегальних практик у сфері отримання доходів. До таких відносимо неофіційну зайнятість, хабарництво, уникнення сплати податків, подвійне соціальне утриманство. Найбільш

перспективними у дослідженні нелегальних форм отримання доходів вважаємо проєктивні методики та методи візуальної соціології.

Список використаної літератури

- 1. Гончарова Н. П.** Кризисное состояние общества: содержание и структура понятия / Н. П. Гончарова // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 1–2. – С. 177–181 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/krizisnoe-sostoyanie-obschestva-soderzhanie-i-struktura-ponyatiya>.
- 2. Основні** показники соціально-економічного розвитку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- 3. Самооцінка** домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2016 року). Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- 4. Самооцінка** домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2014 року). Статистичний збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
- 5. Михеева С.** Рациональность и экономическое поведение: междисциплинарный подход / Светлана Михеева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://neweconomist.ru/articles/politekonomiya/svetlana_miheeva_ratsionalnost_i_ekonomicheskoe_povedenie_megdistsiplinarnyyu_podhod/.
- 6. Радаев В. В.** Экономическая социология. Курс лекций: учеб. пособие / В. В. Радаев. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 368 с.
- 7. Белехова Г.** Экономическое поведение населения: теоретические аспекты / Г. Белехова, А. Шабунова. – Вологда, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kniga.com/books/preview_txt.asp?sku=ebooks337868.
- 8. Экономическая** социология: учеб. пособие для вузов / Под ред. В. Верховина. – М.: Академический Проект; Фонд «Мир», 2006. – 736 с.
- 9. Сергиенко А.М.** Виды и формы экономического поведения россиян в период реформ: теоретические подходы и опыт регионального исследования / А. М. Сергиенко // Известия Алтайского государственного университета. – 2002. – № 2. – С. 27 – 32 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vidy-i-formy-ekonomicheskogo-povedeniya-rossiyan-v-period-reform-teoreticheskie-podhody-i-opyt-regionalnogo-issledovaniya>.
- 10. Ефременко Т.** Социально-экономическое поведение населения в условиях институциональных перемен (на примере Украины) / Т. Ефременко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. праць. - Харків, 2002. - С. 342-346.
- 11. Суименко Е. И.** Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Суименко Е. И., Ефременко Т. О. – К.: Ін-тут соціології НАНУ, 2004. – 294 с.
- 12. Суименко Е.** Экономическое поведение: экспликация понятия и типологическая характеристика / Евгений Суименко // Социология:

теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 4. – С. 168–188. **13. Уровень** теневой экономики в Украине достиг 47% [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://economics.lb.ua/state/2015/08/14/313460_uroven_tenevoy_ekonomiki_ukraine.html. **14. Старинец В.** «Плюсы» и «минусы» теневой экономики Украины / В. Старинец [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vn.20minut.ua/blogs/plyusy-i-minusy-tenevoj-ekonomiki-ukrainy.html>.

15. Жданов И. Коррупция в Украине: масштабы и влияние / И. Жданов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=200. **16. Гурджи И.**

Проективные методики в качественных исследованиях / И. Гурджи // Практический маркетинг. – 2000. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cfin.ru/press/practical/2000-01/01.shtml>.

17. Татарова Г. Г. Методология анализа данных в социологии. Проективные методы / Г. Г. Татарова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://society.polbu.ru/tatarova_sociology/ch34_i.html.

18. Штомпка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник / П. Штомпка, пер. с польск. Н.В. Морозовой. – М.: Логос, 2007. – 168 с. **19. Захарова Н. Ю.** Визуальная социология: фотография как объект социологического анализа / Н. Ю. Захарова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2008. – Том XI. – № 1. – С. 147–161 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2008_1/Zakharova_2008_1.pdf.

20. Онипко А. А. Использование фотографий в социологическом исследовании: возможности и ограничения / А. А. Онипко // Дискуссия. – 2015. – № 6 (58) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.journal-discussion.ru/publication.php?id=1378>. **21 Барт Р.**

Фотографическое сообщение / Барт Р. // Барт Р. Система Моды. Статьи по семиотике культуры / Р. Барт, пер. с фр. С. Н. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003. – С. 205–212. **22. Штомпка П.** Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социс. – 2001. – № 9. – С. 3–13. **23. Харпер Д.** Фотовыявление: истоки, развитие, темы и формы / Харпер Д. // Социологический журнал. – 2013. – № 2. – С. 16–42.

Верховод Л. І. Принципи дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу за умов гібридної війни

В статті визначаються методологічні принципи та методичні правила дослідження економічної поведінки в прифронтових зонах Донбасу. Економічна поведінка тлумачиться як форма економічної активності людей у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання різноманітних благ та послуг, що здійснюються з метою задоволення їх потреб і максимізації корисності. З огляду на значне зниження рівня життя українців в цілому і жителів прифронтових зон зокрема,

наголошується на актуалізації розгляду економічної поведінки у сфері отримання доходів. Визначені індикатори дослідження легальних та нелегальних аспектів економічної поведінки жителів прифронтових зон. Окреслені перспективи використання проєктивних методів та методів візуальної соціології при аналізі економічної поведінки населення за умов кризи та гібридної війни.

Ключові слова: економічна поведінка, гібридна війна, суспільна криза, прифронтові зони, візуальна соціологія, проєктивні методики, фотографія.

Верховод Л. И. Принципы исследования экономического поведения в прифронтовых зонах Донбасса в условиях гибридной войны

В статье определяются методологические принципы и методические правила исследования экономического поведения в прифронтовых зонах Донбасса. Экономическое поведение трактуется как форма экономической активности людей в сфере производства, распределения, обмена и потребления различных благ и услуг, которая осуществляется с целью удовлетворения их потребностей и максимизации полезности. Учитывая значительное снижение уровня жизни украинцев в целом и жителей прифронтовых зон в частности, подчеркивается актуальность рассмотрения экономического поведения в сфере получения доходов. Определены индикаторы исследования легальных и нелегальных аспектов экономического поведения жителей прифронтовых зон. Очерчены перспективы использования проєктивных методов и методов визуальной социологии при анализе экономического поведения населения в условиях кризиса и гибридной войны.

Ключевые слова: экономическое поведение, гибридная война, общественный кризис, прифронтовые зоны, визуальная социология, проєктивные методики, фотографія.

Verkhovod L.I. Basic principles of study of economic behavior in Donbass frontline areas under conditions of a hybrid war.

The article defines methodological principles and methodical rules of the study of economic behavior in frontline areas of Donbass. Economic behavior is interpreted as a form of economic activity of people in the spheres of production, distribution, exchange and consumption of various goods and services, which are carried out in order to meet their needs and utility maximization. The urgency of the study of economic behavior and income sources grows, when considering significant decline of living standards of Ukrainians in general, and the inhabitants of the frontline areas in particular. Certain research indicators of legal and illegal aspects of economic behavior of the inhabitants of the frontline areas are determined. The prospect for the use of projective techniques and methods of Visual Sociology for the analysis of

economic behavior of people under influence of crisis and hybrid war are outlined.

Keywords: economic behavior, hybrid war, social crisis, frontal area, Visual Sociology, projective techniques, photography.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2016 р.

Прийнято до друку 23.05.2016 р.

Рецензент – к. соц. н., доцент

Хобта С. В.

УДК 316.3:355.01:303.025

Плясов В. С.

БАГАТОСКЛАДОВЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ КРИЗИ ТА ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ: ПРОБЛЕМА ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

Актуальність. Українське суспільство є багатоскладовим, що зумовлено історичними обставинами, які призвели до формування двох регіональних полюсів з відмінними проектами націотворення. Ними є Донбас та Галичина. В умовах гібридної війни, котру веде РФ, наша країна стоїть перед багатьма викликами, особливо гострим серед яких є збереження цілісності держави. Анексія Криму, окупація окремих районів Донеччини та Луганщини, інформаційна війна націлені на розкол українського суспільства, на ще більшу його сегментацію, провокування ворожнечі між просторовими полюсами – Донбасом і Галичиною. Саме в цих умовах важливо виявити та дослідити стан масової свідомості населення, яке є жертвою гібридної війни. Це важлива проблема не тільки для дослідників цієї теми, українського соціуму, але й для багатьох багатоскладових держав (в першу чергу Іспанії, Великобританії, Канади), які в період суспільних криз шукають рецепти вирішення власних протиріч. На жаль, соціологія зіткнулась з новими проблемами без попереднього метододологічного переозброєння. Тому теоретико – метододологічні розробки повинні стати базисом для більш поглибленого дослідження багатоскладових суспільств в умовах кризових явищ. Отже, **мета статті:** на основі теорії багатоскладових суспільств та з врахуванням даних, отриманих в ситуації гібридної війни, виявити особливості проведення емпіричних досліджень в подібних кризових умовах.

Завдання:

1. Проаналізувати потенціал теорії багатоскладового суспільства для дослідження ситуації суспільної кризи та війни;